

Kelemen János

JEL, ESEMÉNY, „TÖRTÉNETI JEL”

(Bevezető megjegyzések

a *Jel, esemény, „történeti jel”* c. konferenciához)

Nem szeretném illusztrációként használni azt a szörnyűséget, mely ezekben a napokban történt és történik a világgal. Mindenesetre kevesen haboznak ezt „történeti jelnek” nevezni, mivel úgy vélik, hogy a nyilvánvalónál mélyebb és átfogóbb jelentést kell benne keresni.

Köztudott, s konferenciánknak ez az egyik kiindulópontja, hogy Kantnak határozott fogalma volt arról, mi egy történeti jel, bár nagyon takarékos volt a tekintetben, hogy milyen eseményeket és hány eseményt tüntessen ki ezzel a címkével. Talán a francia forradalmon kívül nem is gondolt másra.¹ A „történeti jelről” alkotott fogalma közvetlenül kapcsolódik ahhoz, ahogyan *Antropológiájában* a jel általános fogalmát, pontosabban a *facultas signatrix*-ot határozta meg: ez az a képességünk, mellyel „az előre látottnak a képzetét az elmúltnak a képzetével összekapcsoljuk”.² A jelölőképesség ennek értelmében időbeli viszonyt hoz létre, nem csoda hát, ha az *Antropológia*, mely sorra veszi a mesterséges és a természetes jelek különféle típusait, az utóbbiakat a jel és a jelölt időbeli viszonya alapján osztályozza. Vannak rememoratív, demonstratív és prognosztikus jelek. Úgy látszik, amikor *A fakultások vitája*-ban Kant a történeti haladás létrejöttére azon az alapon mer következtetni, hogy van egy ráutaló esemény, akkor ezt az eseményt mint *történeti jelet* egyszerre tekinti *signum rememorativum-nak*, *signum demonstrativum-nak* és *prognostikon-nak*.³

Kant eszmefuttatását, melyre itt utalok, leegyszerűsítve úgy foglalom össze, hogy adott egy történeti fejlemény, nevezetesen a népek elragadtatott reakciója a francia forradalomra, s ez mint *signum rememorativum*, *signum demonstrativum* és *prognostikon* nem bizonyítéka, hanem jele annak, hogy a történelemben folytonos haladás van. A történeti haladás a szóban forgó fejleménynek a *jelentése*. A „történeti jel” itt megadott fogalmát talán van jogunk úgy általánosítani, hogy olyan eseményre alkalmazható, amelynek a jelentésébe belefoglaljuk a történelem egészének, de legalábbis a történelem egy nagy szakaszának valamely általános jellemzőjét.

Fordítsuk most figyelmünket arra, hogy milyen összefüggések állnak fenn a „jel” és az „esemény” fogalma között.

(a) A két fogalom közti kapcsolat egyik típusát az „eseménynek” a „struktúrával” vagy a „rendszerrel” aló szembeállítása jelenti, melyet jól ismerünk mind a szemiotikából és a nyelvészetből, mind pedig a történelemtudomány metodológiai elméleteiből.

A strukturalista nyelvészet a *langue* és a *parole* közötti oppozícióról beszél, egyik oldalra sorolva a nyelvi rendszert: vagyis a kódot, a nyelvi tudást, a kompetenciát, a paradigmát stb., a másik oldalra a rendszernek a konkrét kommunikációs célra való egyéni használatát: a szöveget, a performanciát, a szintagmatikus kombinációt stb. Ez utóbbiak esemény-fogalmak: a kommunikációs cél a végrehajtásban, vagyis a parole-aktus és az egyedi beszéd-esemény révén valósul meg. Ez az, amit megértünk: a megértésnek és interpretációnak az esemény-szerűen végbemenő

¹ Immanuel Kant, *A fakultások vitája három szakaszban* (Fordította Mesterházi Miklós). In: Immanuel Kant, *Történetfilozófiai írások*. ICTUS, Suedged 1995–1997. II. Második szakasz, 6. pont, 422–425. o.

² Immanuel Kant, *Anthropologie in pragmatischer Hinsicht*. Reclam, Stuttgart 1983. 38 §, 117. o.

³ Immanuel Kant, *A fakultások vitája*, II. Második szakasz, 5. pont. 422. o.

beszéd-aktus a tárgya. Magának a megértésnek szintén aktus-, történés-, egyszóval esemény-jellege van. Ebben a strukturalista nyelvészet képviselőitől a hermeneutika híveig szinte mindenki egyetért. Abban a tekintetben is általánosnak látszik a konszenzus mind a teoretikusok, mind a laikusok körében, hogy az egyedi beszéd-aktus megértése előfeltételezi a nyelvet, miként a nyelv is a beszéd-aktusok tömegében létezik.

Ám időről időre kételyekkel is találkozunk. Lehet azt mondani, hogy a nyelv nem létezik, mivel a valóságban csak konkrét beszéd-eseményekkel van dolgunk, vagy hogy minden beszéd-aktus eredeti és új alkotás, melynek megértésében nem támaszkodhatunk a nyelv előzetesen adott rendszerére. A régebbi példák közül felhozható Croce és Gentile idealista nyelvfilozófiai álláspontja.⁴ Az újabbak közül Davidson ugyanezt az álláspontot képviseli a radikális interpretáció elvéből kiindulva: „nyelvi kommunikációban semmi sem felel meg a nyelvi kompetenciának”; „nincs nyelv” [...]; „nincs semmi olyan, amit meg kell tanulnunk, vagy ami velünk született”.⁵

Ha ez talán szélsőséges álláspont is, egy területre nézvést Davidsonnak igaza van: a műalkotások esetében nem áll rendelkezésre az a rendszer vagy kód, amelynek alapján megérthetjük őket. Értelmezésük pontosan ezért kíván speciális hermeneutikai erőfeszítést.

Ám a nyelv létét tagadó szkeptikus álláspont általában véve sem teljesen alaptalan. Elemi tapasztalatunk, hogy egy mondat megértéséről talán még a vasúti menetrendek és hasonló esetekben sem tudunk a nyelvtudás terminusaiban maradéktalanul számot adni. A nyelv szintaktikai és szemantikai szabályainak ismeretében a mondat konvencionális jelentése jelezhető előre, mely csak egy része annak a jelentésnek, melyet a mondat az adott beszédhelyzetben történő kimondásakor vesz fel. A jelentésnek ez a mindenkor maradáka indokolta a szemantikán túl a pragmatika és a beszédaktus-elmélet megalkotását. A kérdés most már az, hogy azoknak a problémamegoldó stratégiáknak az ismerete, melyeket a hallgató a beszédhelyzettől függő jelentésrész értelmezésekor használ, s melyek tanulmányozását a pragmatika vállalja magára, hozzászámítható-e a nyelvtudáshoz (a nyelvi kompetenciához), s a szintaxis és a szemantika ismeretével együtt immár szükséges és elégséges feltétele-e annak, hogy egy beszéd-eseményt megértsünk.

A válasz még mindig lehet nemleges. Ez esetben azt kellene mondanunk, hogy a nyelvi vagy általában a kommunikatív megnyilatkozásoknak a konkrét beszédhelyzetben történő megértése olyan kreatív aktus, mely e megnyilatkozásokban az eseményjellegét a jelszerűség elé helyezi.

Amikor a jel és esemény fogalma közti viszonyt tűzzük vitára, akkor voltaképpen azt a kérdést tesszük fel, hogy a megértés valóban ilyen kreatív aktus-e. Itt nem lehet célom, hogy e kérdés tárgyalásához pró vagy kontra érvekkel járjak hozzá. Egyszerű történeti megállapításnak szánom tehát, hogy az előbb említett példák (Croce, Gentile, Davidson) mellett a megnyilatkozások *esemény-jellegét* (a kijelentés produktumvoltával szemben a kijelentés produkcióvoltját) látszik előnyben részesíteni az a mód, ahogyan például Foucault használja a *discours* fogalmát. S vajon nem ezen az oldalon áll-e Heldegger, amikor a megértést a nyelv és az értelmezés elé helyezi?

(b) Az előzőekben beszéd-eseményekről volt szó: olyan esetekről, melyekben az esemény nem más, mint a jel *produkálása*. Fordított összefüggést találunk, amikor egy önmagában végbe-

⁴ „A nyelveknek – mondja Croce – nincs más realitásuk, csak a mondatoknak valóságosan kimondott vagy leírt tömege [...]”. Benedetto Croce, *Esztétika. Elmélet és történet*. (Ford.: Dr. Kiss Ernő) Budapest é. n. 149. o. A beszéd – mondja máshol – „folytonos teremtés”, s ezen a szabályokon nyugvó kreativitás fogalmával ellentétben szó szerint azt kell érteni, hogy „minden szó, melyet hallunk, új és idegen nyelv”. Benedetto Croce, *La poesia* (1936). Laterza, Bari 1966. 73. o. „[...] a nyelv – fejtegeti hasonlóképpen Gentile – olyan, mint a művészet: nem lóg a levegőben, az univerzálék egében, minden egyes szavával együtt, mely örökkön örökké önmagával azonos, bárki is használja. A szó és a nyelv teljes egészében a beszélő ajkán él.” Giovanni Gentile, *La filosofia dell'arte*, Sansoni, Firenze 1937. 94. o.

⁵ Donald Davidson, „A Nice Derangement of Epitaphs”. In: Ernest LePore (Ed), *Truth and Interpretation. Perspectives on the Philosophy of Donald Davidson*. Basil Blackwell, New York 1986. 446. o.

menő, s legtöbbször minden kommunikációs szándék nélkül megtörténő eseményt értelmezünk jelként, s teszünk az értelmezés aktusa által jellé. Persze, sokszor előfordul, hogy egy eseményt végrehajtói eleve jelnek szántak, s így az esemény besorolódik a nemverbális kommunikáció ezernyi példái közé. Nyilvánvaló azonban: abban az eseményben, hogy a Pentagon lángokban áll és ledől a WTC két tornya, minden intencionált jelentésen túl is keresünk valami további jelentést, s ezzel tesszük történeti jellé.

A tőlünk valóban független dolgok vagy események jelként értelmezésére a legbanálisabb példát a Kant előtt már Szent Ágoston által is tárgyalt „természetes jelek” szolgáltatják. Egyébként úgy tűnik, Kant a maga „történeti jelét” tulajdonképpen szintén természetes (vagy „természeti”) jelként fogta fel. Kérdéses persze, hogy a természeti jelek valóban jelek-e, hiszen a természetes jel-viszony extenzionálisan egybeesik azokkal a kauzális összefüggésekkel, melyek egy esemény bekövetkezésakor egy másik eseményre engednek következtetni.

Ettől különbözik az az eset, amikor egy esemény úgy lesz egy másik esemény jele, hogy a jelentés tulajdonítója nem támaszkodik semmilyen vélt vagy valóságos kauzális kapcsolatra (vagy logikai összefüggésre), s a jelet legfőlegb valamilyen tetszőleges analógia segítségével vonatkoztatja a jelöltre. A középkor szemiotikáját például az a hit táplálja, hogy a világ jelek univerzuma, s így minden valóságos dolognak és eseménynek önmagában is lehet jelentése. A megismerés ezek szerint interpretáció: a dolgok és események jelentésének kutatása és megfejtése. Mindezt jól mutatja a költői és teológiai allegória közti különbségtévész középkori gyakorlata. Az utóbbi – szemben az előbbivel – nem nyelvi, hanem faktuális természetű (allegoria *in factis* vagy *allegoria historiae*): segítségével a szavak által jelölt dolgoknak tulajdonítunk jelentést, nem pedig a szavakat ruházzuk fel egy újabb, a szó szerinti jelentéstől különböző értelemmel. A teológiai allegória érvényességét néhányan a Szentírás által elbeszélte eseményekre korlátozzák, mások kiterjesztik a profán történelemre és a költészetre. A jelentésképzés formális mechanizmusa mindkét esetben azonos: tipológiai vagy figurális kapcsolatot létesítünk a jel és a jelölt, a szakrális vagy a profán történelem bizonyos eseményei között. Egy esemény (s persze nemcsak esemény, hanem személy vagy dolog) az által lesz egy másik esemény (személy vagy dolog) jele, hogy annak „előképeként”, „figurájaként” értelmezzük; az utóbbi pedig az által lesz az előzőnek a „jelentése”, hogy azt beteljesíti. Ehhez az Ótestamentum és az Újtestamentum között létesített előkép-beteljesedés összefüggés adja a mintát, melynek a profán történelemre való átvitele nyilván egyik módja annak, hogy rendet és értelmet vigyünk a világtörténelembe. Így tesz Dante, amikor Róma történetét figurális jelentéssel ruházza fel: az *Isteni színjátékban* Róma története úgy jelenik meg, mint Krisztus égi királyságának előképe, Krisztus égi királysága pedig úgy, mint Róma történetének beteljesedése (ezt a jelentéseffektust erősíti Krisztus „rómaisága”).⁶ Lehetetlen nem látnunk ebben a „történeti jel” fogalmának egészen nyilvánvaló illusztrációját.

Ugyanakkor nagy különbség van a kanti „történeti jel” és a figurális jel-viszony között, még akkor is, ha a mélyrehatóbb történeti vizsgálat talán ki tudná mutatni, hogy a kanti fogalom része, vagy egyenesen betetőzése annak a folyamatnak, mely a faktuális természetű teológiai allegória profán alkalmazásához, majd szekularizálásához vezet. A figurális szemlélet általában két kitüntetett esemény (vagy egyenesen a földi történelem egésze és annak túlvilági beteljesülése) között létesít szemiotikai kapcsolatot, míg Kant „történeti jele” nem vall „valamilyen súlyos, emberkézre valló tette vagy gaztetre”, de jelentését tekintve a történelem egész menetére – a múltira, a jelenre és a jövőre – érvényes tendenciára utal.

⁶ „e sarai meco senza fine cive di quella Roma onde Cristo è romano” (Purgatórium, XXXII. 101-102. o.). Az egész kérdést részletesen elemzem máshol: *A Szentlélek poétája*. Kávé Kiadó, Budapest, 1999. 86-87. o.

A jel és az esemény közötti viszony első alaptípusával szemben (melynek paradigmaticus eseteként a *langue-parole* dichotómiát említettük: *langue ? parole*) e második típus (esemény › jel) azt a problémát veti fel, hogy az, ami itt jelként értelmeződik, nem előfeltételez egy rendszert. Az első, a *langue ? parole*, a jel › esemény irányú összefüggés esetében kisebbségi véleményként, illetve egy speciális terület, a műalkotás problémájaként merült fel, hogy a hallgató a kommunikatív esemény megértésekor nem támaszkodik egy jelrendszerre. A második, az esemény › jel irányú összefüggés esetében elvileg sincs ilyen jelrendszer, a megértést nem irányítja semmilyen kód. Ezért az események mint jelek mindig is a bizonytalan értelmezhetőség példái voltak: annak példái, hogy tudjuk, van jelentésük, de nem tudjuk, mi az. Megértjük-e, hogy mit jelent az az esemény, melynek emléke ezen túl örökké fog kísértetni: a Pentagon lángokban áll, és ledől a WTC két tornya?

Világosság
2002/4–5–6–7

Kelemen János:
Jel, esemény,
„történeti jel”